

УДК 376-056.264-053.4:81'34

DOI 10.32626/2413-2578.2023-21.5-13

**О. Б. Бєлова**

[alena.bielova77@gmail.com](mailto:alena.bielova77@gmail.com)

<http://orcid.org/0000-0001-6162-4106>

Researcher ID AAG-8468-2021

Scopus Author ID: 57217044658

## ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ФОНЕМАТИЧНОГО РІВНЯ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЛОГОПАТОЛОГІЄЮ

**Відомості про автора:** Бєлова Олена Борисівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри логопедії та спеціальних методик Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. У колі наукових інтересів: психологія осіб з порушеннями мовлення; мовленнєва готовність до школи дітей з логопатологією. E-mail: [alena.bielova77@gmail.com](mailto:alena.bielova77@gmail.com)

**Contact:** Bielova Olena Borysivna, PhD in of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Speech Therapy and Special Techniques of Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University, Kamyanets-Podilsky, Ukraine. Academic interests: features of the development of cognitive and emotional-volitional spheres of children with speech disorders; speech activity of children with speech disorders. [alena.bielova77@gmail.com](mailto:alena.bielova77@gmail.com)

**Відомості про наявність друкованих статей:** 1) **Bielova, O.** (2019). Patterning types of aggressive behaviour of primary school children with speech disorders. *Special Education*. Vol 2, No 40, P. 201–236. (Scopus). 2) **Bielova, O.** (2021). Modern view of speech readiness for school of children of older preschool age with typical psychophysical development and disorders. *Scientific Journal. ScienceRice: Pedagogical Education. Kharrkiv: SPC PC Technology center*, № 1 (40) P. 31–36. 3) **Bielova, O.** (2021). The state of development of components of speech readiness of older preschool children with speech disorders. *Special Education*. Vol 1, No 42. P.137–189. (Scopus).

**Бєлова О.Б. Окреслення проблеми розвитку фонематичного рівня мовлення у дітей старшого дошкільного віку з логопатологією.**

У науковий статті представлено теоретична позиція сучасних досліджень щодо змісту фонематичного рівня мовлення. Активізовано увагу на проблемі вивчення складових фонематичного рівня мовлення в дітей з нормотиповим психофізичним розвитком та з порушеннями мовлення. Експериментально досліджено фонематичний рівень мовлення в

дітей з логопатологією та здійснено порівняльний аналіз із однолітками з нормотиповим психофізичним розвитком. Метою дослідження стає вивчення актуального стану сформованості фонематичного рівня мовлення в дітей старшого дошкільного віку з логопатологією. Завдання дослідження: науково-теоретичне обґрунтування наукових позицій щодо розвитку фонематичного рівня мовлення в дітей з нормотиповим психофізичним розвитком та окреслення особливостей його розвитку у дітей з логопатологією; визначення завдань та критеріїв оцінювання для вивчення фонематичного рівня мовлення; здійснення порівняльного аналізу результатів дослідження стану сформованості з розвитку фонематичного рівня мовлення в дітей старшого дошкільного віку з нормотиповим психофізичним розвитком та з логопатологією. Методами дослідження стають завдання спрямовані на дослідження складових фонематичного рівня мовлення, а саме фонематичного сприймання (вміння диференціювати близькі за звучанням фонем, виділяти звук з групи звуків, визначати звук у слові), фонематичного аналізу (вміння визначати перший і останній звуки в слові, а також кількість звуків у слові) та фонематичного уявлення (вміння співвідносити звуки з назвою предмета) в дітей старшого дошкільного віку з нормотиповим психофізичним розвитком та з порушеннями мовлення. Результати констатувального експерименту свідчать про те, що між групами досліджуваних дітей старшого дошкільного віку із логопатологією та з нормотиповим психофізичним розвитком існують суттєві відмінності щодо сформованості фонематичного рівня мовлення. Фонематичні процеси в дошкільників із логопатологією, як порівняти з нормотиповими показниками, розвиваються із затримкою, що призводить до низки помилок: під час фонематичного сприймання, діти не розпізнають близьких за звучанням звуків; не вміють виділяти звук із групи звуків, чи в слові; під час фонетичного аналізу – неправильно виявляють перший та останній звуки в слові (називають перший склад або частину слова), помиляються у визначенні кількості звуків у слові; під час фонематичного уявлення – не можуть знайти звук у назві предмета.

**Ключові слова:** фонематичний рівень мовлення, фонетичне сприймання, фонетичний аналіз, фонетичне уявлення, старший дошкільний вік, порушення мовлення, логопатологія.

**Bielova O. Outline of the problem of developing the phonetic level of speech in older preschool children with logopathology.**

The scientific article presents the theoretical position of modern research on the content of the phonetic level of speech. Attention has been focused on the problem of studying the components of the phonetic level of speech in older preschool children with normotypical psychophysical development and speech disorders. The phonetic level of speech in children with logopathology was experimentally investigated and a comparative analysis was carried out with peers

with normotypical psychophysical development. The purpose of the study is to study the current state of formation of the phonetic level of speech in older preschool children with speech pathology. The task of the research: scientific and theoretical substantiation of scientific positions regarding the development of the phonemic level of speech in children with normotypical psychophysical development and outlining the features of its development in children with logopathology; definition of tasks and evaluation criteria for studying the phonemic level of speech; carrying out a comparative analysis of the results of the study of the state of formation on the development of the phonemic level of speech in children of older preschool age with normotypical psychophysical development and with logopathology. The methods of research are tasks aimed at researching the components of the phonetic level of speech, namely phonetic perception (the ability to differentiate phonemes that are similar in sound, distinguish a sound from a group of sounds, determine the sound in a word), phonetic analysis (the ability to determine the first and last sounds in a word, as well as the number of sounds in a word) and phonetic representation (the ability to correlate sounds with the name of an object) in older preschool children with normotypical psychophysical development and speech disorders. The results of the ascertainment experiment indicate that there are significant differences in the formation of the phonemic level of speech between the groups of the studied older preschool children with logopathology and those with normotypical psychophysical development. Phonemic processes in preschoolers with logopathology, as compared with normotypical indicators, develop with a delay, which leads to a number of errors: during phonemic perception, children do not recognize close-sounding sounds; do not know how to distinguish a sound from a group of sounds or in a word; during phonetic analysis – they incorrectly detect the first and last sounds in a word (name the first syllable or part of a word), make a mistake in determining the number of sounds in a word; during phonemic representation - cannot find the sound in the name of the object.

**Key words:** phonemic level of speech, phonetic perception, phonetic analysis, phonetic representation, older preschool age, speech disorder, speech pathology.

**Постановка проблеми.** Мовленнєва готовність дітей старшого дошкільного віку до навчання в закладах загальної середньої освіти передбачає сформованість семіотичного психологічного, діяльнісного компонентів та їх складових. Розвинуті фонематичні процеси в майбутніх школярів сприяють подальшому оволодінню ними навичками читання та письма. Не достатня їх сформованість впливає на здатність розрізняти звуки мовлення, правильно та чітко їх вимовляти, що у подальшому перешкоджає засвоєнню навчальної інформації. Завдання дослідження: науково-теоретичне обґрунтування наукових позицій щодо розвитку фонематичного рівня мовлення в дітей з нормотиповим психофізичним розвитком та

окреслення особливостей його розвитку у дітей з логопатологією; визначення завдань та критеріїв оцінювання для вивчення фонематичного рівня мовлення; здійснення порівняльного аналізу результатів дослідження стану сформованості з розвитку фонематичного рівня мовлення в дітей старшого дошкільного віку з нормотиповим психофізичним розвитком та з логопатологією.

**Аналіз останніх досліджень.** Проблемні питання щодо змісту фонематичного рівня мовлення були окреслені в наукових публікаціях лінгвістичного напрямку (І. Ющук та ін.); описано закономірності розвитку структурних складових фонематичного рівня мовлення у дітей з нормотиповим психофізичним розвитком (А. Богуш, Н. Гавриш та ін.); достеменно вивчалась означена проблема в дітей з порушеннями мовлення (Н. Гаврилова, Л. Лісова, О. Мілевська, С. Конопляста, О. Ткач, Є. Соботович, Л. Трофименко, Y. Manipuspika, F. McQuaige, A. McConachie, L. Thompson, P. Wilson та ін.), аутизмом (Н. Базима, Д. Шульженко та ін.) та інтелектуальними порушеннями (О. Боряк, Ю. Галецька та ін.).

**Мета дослідження** – вивчення актуального стану сформованості фонетичного рівня мовлення в дітей старшого дошкільного віку з логопатологією.

**Виклад основного матеріалу.** Фонематичний рівень – розкриває взаємозв'язок фонем із звуками мовлення. Сприятий фізичний звук реалізується через *фонему*, розпізнається, далі відбувається порівняння, розрізнення морфем, слів та речень, а відтак і розшифрування закодованої інформації. Фонема складає одиницю мови, а звук відповідає одиниці мовлення. *Звуки мовлення* – це фізичний феномен, вони виникають під час коливання повітря в артикуляційному апараті. *Фонем* є уявним явищем і складають еталон для розпізнавання звуків [5].

Фонем

и в мові відрізняються варіативністю. Під час мовлення звучання однотипних фонем суттєво не відрізняються, але воно призводить до заміни семантичної структури слова, тому потрібно зважати на це в процесі засвоєння орфографічної грамотності. Є. Соботович, звертає увагу на важливість розвитку фонематичного сприймання: дитина, пізнаючи навколишнє мовлення, здійснює фонематичний аналіз між звуковими сигналами й предметною дійсністю, унаслідок чого відбувається розвиток мисленнєво-мовленнєвих операційних дій. Взаємодія означених психічних процесів формує у неї відповідний рівень імпресивного а згодом і експресивного. Квінтесенція фонологічного компонента включає й оволодіння дітьми мовленнєвих знань: I – узагальненість фонем (звукотипів); II – звукове уявлення слів; III – поєднання фонем за смисловими ознаками; IV – усвідомлення значень слів (яке відбувається на основі: поділу мовленнєвого потоку на ритмічні та інтонаційні фрагменти,

виділення в них окремих значимих структур за наявності характерних ознак; акустичного аналізу; виділення та узагальнення ознак звукотипів; вичленення та запам'ятовування слів за їх звуковим складом; згадування слів у мовленнєвому потоці; зв'язок між звуковим оформленням слова та його предметною належністю). У дітей під час розвитку *фонетико-фонематичної ланки* відбувається формування сенсорного сприйняття (розрізнення звуків мовлення – з 6–8 міс.); перцептивного сприйняття (співвіднесення звучання зі значенням слова – 1 року 8 міс.); фонематичного уявлення (власного мовлення – з 2 років до 3 років 6 міс.; мовного зразка – з 4 років); фонематичного аналізу (звуковий аналіз складу слова – з 4 років) [4].

За дослідженнями вчених (О. Белова, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Є. Соботович та ін.) у дітей з порушеннями мовлення, фонематичні процеси недостатньо розвинені спостережено порушення: артикуляційного праксису, що спричиняє спотворення звуків рідної мови, їх пропуск або зайве додавання, повторення складів тощо; фонематичного сприйняття – труднощі розрізняти на слух звуки в словах; звукового аналізу – невміння визначати звуків слів, уточнювати їх кількість; фонематичного уявлення – нездатність співставляти звук із назвою предмета. Окреслені недоліки впливають на розуміння дітьми мовлення близького оточення, правильну вимову звуків у власному мовленні, що стає причиною порушень письма та читання [1, 2, 3, 4].

Потенційними причинами фонологічних розладів за дослідженнями вчених О. Bielova, Y. Manipuspika, P. Wilson, F. McQuaige, L. Thompson, & A. McConachie, є чинники: генетичні – спадкова обумовленість сприймання мовлення та вимови звуків; навколишнього середовища – дія токсинів, зокрема свинцю під час вагітності або в ранньому дитинстві, вушні інфекції тощо; соціальні – неналежні умови для життя, низький рівень освіти та досвіду батьків, обмежене спілкування, педагогічна занедбаність, аб'юзивні стосунки тощо; біологічно-неврологічні, що виникають під час травм головного мозку або інсультів – вплив на здатність мозку обробляти слухову інформацію та її розуміння; біомедичні під час ринолалії, синдрому Дауна, церебрального паралічу тощо; розвиткові – уповільнене фонологічне дозрівання або мовленнєві порушення призводять до затримки фонематичного розвитку. У дітей з порушенням фонематичних процесів спостерігаються загальна змазаність вимови, недостатня її виразність та чіткість [6, 7, 8].

**Методи дослідження.** Розвиток фонематичного сприймання в дитини старшого дошкільного віку досліджуємо під час виконання різних типів завдань. Для виявлення вмінь розрізняти акустично подібні фонемі дитині пропонують виконати вправу – *«Диференціація близьких за звучанням фонем»*. Експериментатор читає склади а пізніше слова, у яких фонемі акустично схожі, і просить дошкільника їх повторити.

Наступне завдання – «Виділення звуку з групи звуків». Досліджуваному пропонують запам'ятати відповідний звук, і виокремити його серед інших почутих приголосних та голосних звуків, ляснувши в долоні. Ускладнюємо рівень завдань, пропонуючи дитині виконати вправу «Визначення звуку в слові». Потрібно уважно слухати озвучені слова педагогом і ляснути в долоні почувши відповідний звук у слові.

Фонематичний аналіз досліджуємо під час виконання завдання – «Визначення першого та останнього звуку в слові». Учителю-логопеду читає дитині по порядку слова, у яких вона має назвати спочатку перший звук, а потім останній. Завдання «Визначення кількості звуків у слові» спрямоване на вивчення вмінь дошкільника здійснювати звуковий аналіз слів. Логопед просить дитину уважно послухати по черзі слова і назвати кількість звуків у кожному з них.

Фонематичне уявлення вивчаємо виконуючи завдання – «Зіставлення звуку з назвою предмета на малюнку». Учителю-логопеду розкладає перед дошкільником дванадцять картинок із зображеннями предметів, озвучує їх і просить відшукати той малюнок у назві якого є відповідний звук. Оцінюємо результати виконання завдання за трьохбальною шкалою. Максимальний результат який може отримати дитина за виконані всі завдання, становить 18 балів.

*Учасники експерименту.* Дослідженням було охоплено 607 дітей старшого дошкільного віку (5 – 6 років), з них 250 з нормотиповим психофізичним розвитком та 357 – із логопатологією (дислалією), заїканням, ринолалією, дизартрією).

Констатувальний експеримент включає варіаційно-статистичний та якісний аналіз матеріалів вивчення, що дозволяє зрозуміти структуру досліджуваного явища, його змінність, залежність, взаємозв'язки та принципи функціонування. Результати констатувального експерименту свідчать про те, що між групами досліджуваних дітей старшого дошкільного віку із логопатологією та з нормотиповим психофізичним розвитком існують суттєві відмінності щодо сформованості фонематичного рівня мовлення (рис. 1).

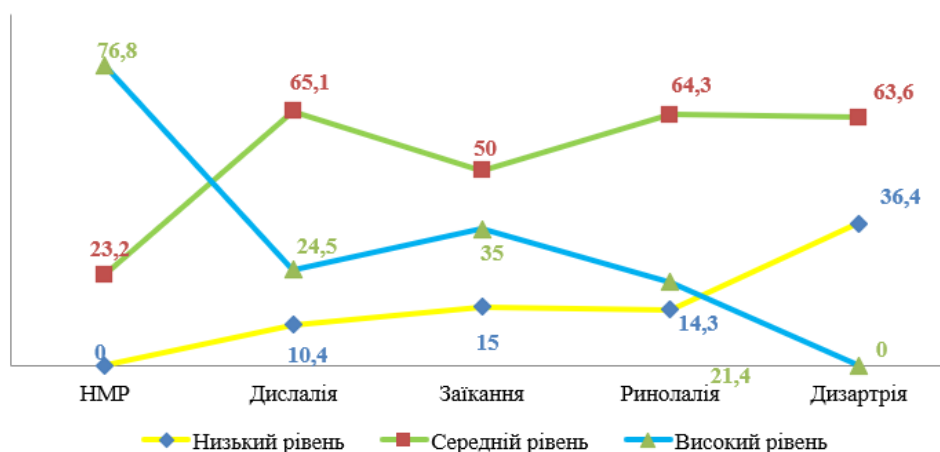


Рис. 1 Стан сформованості фонематичних процесів

Зокрема, високий рівень фонематичних процесів найбільше притаманний дітям старшого дошкільного віку з нормотиповим психофізичним розвитком (192 –76,8%) і 72 (20,2%) – з логопатологією, а саме 52 (24,4%) – з дислалією, 14 (35,0%) – із заїканням, 6 (21,4%) – з ринологалією. Вони без допомоги дорослих виконували експериментальні завдання, спрямовані на вивчення фонематичного сприйняття (розпізнавання близьких за звучанням звуків; виділення звука з групи звуків, або в слові), фонематичного аналізу (правильне виявлення першого та останнього звука в слові, визначення кількості звуків у слові) та фонематичного уявлення (вміння знаходити звук у назві предмета). Деякі з досліджуваних допускали незначні помилки, але вчасно та самостійно їх виправляли.

Діти із середнім рівнем – 225 (63,0%) з логопатологією (138 (65,1%) з дислалією, 20 (50,0%) із заїканням, 18 (64,3%) з ринологалією, 49 (63,6%) з дизартрією) та 58 (23,2%) з типовим розвитком відчували поодинокі труднощі під час виконання завдань фонематичного сприйняття (помилки під час розрізнення на слух близьких за звучанням фонем), аналізу (неправильне визначення звуків з-поміж низки поданих, або в словах) та уявлення (труднощі під час визначення звука в назві предмета); часто потребували стимулювальної допомоги з боку педагога.

Низький рівень спостерегли лише в 60 (16,8%) дітей із логопатологією, а саме: в 22 (10,4%) – з дислалією, 6 (15,0%) – із заїканням, 4 (14,3%) – з ринологалією, 28 (36,4%) – з дизартрією. Дошкільники швидко втомлювалися, відволікалися, не могли зосередитися на виконанні завдань; у них стійкі порушення щодо фонематичного сприйняття, аналізу та уявлення; спотворена вимова звуків; заміна одних звуків іншими під час їх вимови, а також складів і слів; нерозпізнавання звука в складах, словах; потреба в постійній допомозі з боку експериментатора (див. табл. 1).

Таблиця 1.

**Рівень розвитку фонематичного рівня мовлення**

Розвиток мовлення	Рівень			<i>M ± SD</i>
	Високий	Середній	Низький	
<b>Нормотиповий</b>	<b>76,8</b>	<b>23,02</b>	<b>0</b>	<b>15,7 ± 2,6</b>
Дислалія	24,04	65,01	10,4	11,8 ± 2,9
Заїкання	35,0	50,0	15,0	12,3 ± 3,7
Ринологалія	21,4	64,03	14,3	11,8 ± 3,8
Дизартрія	0	63,06	36,4	8,6 ± 2,4
<b>Діти з логопатологією</b>	<b>20,02</b>	<b>63,00</b>	<b>16,8</b>	<b>10,7 ± 3,3</b>

Відповідно до статистичного аналізу (*t*-критерій Стьюдента) старші дошкільники з логопатологією (*M ± SD*:  $\bar{x}$  = 10,79; стандартне відхилення

– SD або  $m = 3,31$ ; стандартна помилка середньої –  $SEM = 0,22$ ) на відміну від своїх однолітків з нормотиповим психофізичним розвитком ( $M \pm SD$ :  $\bar{x} = 15,78$ ;  $m = 2,67$ ;  $SEM = 0,24$ ) мають недостатньо сформовані фонематичні процеси. Емпіричні загальні результати ( $t_{em}$ ) становлять 14,3503 (найбільше відхилення спостерігаємо в старших дошкільників із дизартрією –  $t_{em} = 18,8475$ , менше – з дислалією –  $t_{em} = 10,5168$ , заїканням –  $t_{em} = 5,0158$ , ринолалією  $t_{em} = 4,9537$ ). Стандартна помилка різниці ( $SED$ ) складає 0,348; ступінь свободи ( $\gamma$ ) дорівнює 605. Емпіричні значення більші за теоретичні ( $t_{em} 9,4482$ )  $>$   $t_{tab} 1,967$ ), тому гіпотеза  $H_1$  на рівні значущості 5% ( $p = 0,05$ ) підтверджує відмінності між експериментальними досліджуваними групами. Отже, у більшості дітей із логопатологією фонематичні процеси не відповідають показникам нормотипового розвитку і потребують додаткового корекційно-навчального впливу.

**Висновки.** Аналіз наукових джерел дозволяє зробити відповідні висновки.

1. Фонематичний рівень мовлення – розкриває взаємозв'язок фонем із звуками мовлення. Звуки мовлення – виникають під час коливання повітря в артикуляційному апараті. Фонемі – є еталоном для ідентифікації звуків.

2. У дітей з нормотиповим психофізичним розвитком фонематичний рівень мовлення розвивається поетапно: узагальненість фонем; звукове уявлення слів; III – поєднання фонем за смисловими ознаками; IV – усвідомлення значень слів. У дітей з порушеннями мовлення розвиток фонематичних процесів порушений або уповільнений.

3. Методами дослідження стають завдання спрямовані на дослідження складових фонематичного рівня мовлення, а саме фонематичного сприймання, фонематичного аналізу та фонематичного уявлення.

4. Виявлено, що фонематичні процеси в дошкільників із логопатологією розвиваються із затримкою, що призводить до низки помилок: під час фонематичного сприйняття діти не розпізнають близьких за звучанням звуків; не вміють виділяти звук із групи звуків, чи в слові; під час фонетичного аналізу – неправильно виявляють перший та останній звуки в слові (називають перший склад або частину слова), помиляються у визначенні кількості звуків у слові; під час фонематичного уявлення – не можуть знайти звук у назві предмета.

**Перспективою подальших досліджень** є вивчення лексичного, граматичного та просодичного рівнів мовлення в дітей старшого дошкільного віку з логопатологією, що визначить загальне уявлення про їх мовленнєву готовність до інтеграції в умови закладів загальної середньої освіти.



## Бібліографія

- 1. Бєлова О.** Мовленнєва готовність до шкільного навчання дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / голов. ред. А. А. Сбруюва. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. № 3 (107). С. 3–11.
- 2. Гаврилова Н. С.** Порушення фонетичного боку мовлення у дітей: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друк-Сервіс», 2011. 200 с.
- 3. Конопляста, С. Ю.** (2016). Ринолалія від А до Я: монографія. Київ: Книгаплюс, 312 с.
- 4. Соботович, Є.Ф.** (2004). Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія та практика сучасної логопедії*. Збі.наук. праць. Вип. 1. Київ: Актуальна освіта. 168 с.
- 5. Ющук, І. П.** (2000). Вступ до мовознавства: навч. посіб. Київ: Рута. 126 с.
- 6. Bielova O.** The state of development of components of speech readiness of older preschool children with speech disorders. *SPECIAL EDUCATION*. Vol 1, No 42. 2021.P.137–189. <https://www.journals.vu.lt/special-education/article/view/25427>.
- 7. Manipuspika, Y. S.** Phonological Development of Children With Speech Delay. *RETORIKA: Jurnal Ilmu Bahasa*, 2019, 5(1), 12-22. <https://doi.org/10.22225/jr.5.1.898.12-22>.
- 8. Wilson, P., McQuaige, F., Thompson, L., & McConachie, A.** Language Delay Is Not Predictable. Risk Factors, *Scientific World Journal*, 2013, P. 1–8.

## References

- 1. Bielova, O.** (2021). Speech readiness for school education of older preschool children with severe speech disorders. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies: science. journal / chief ed. A. A. Sbruyuva. Sumy: Sumy DPU named after A. S. Makarenko, No. 3 (107). P. 3–11.*
- 2. Havrylova N. S.** (2011). Disorders of the phonetic aspect of speech in children: monograph. Kamianets-Podilskyi: "Druk-Service" LLC, 200 p.
- 3. Konoplysta, S. Yu.** (2016). Rhinolalia from A to Z: monograph. Kyiv: Knigaplus, 312 p.
- 4. Sobotovych, E.F.** (2004) Psycholinguistic periodization of speech development of preschool children, theory and practice of modern speech therapy, collection of scientific works, issue 1. Kyiv: Current Education, 168 p.
- 5. Yushchuk, I.P.** (2000). Introduction to linguistics: textbook. Kyiv: Ruta. 126 p.
- 6. Bielova O.** (2021). The state of development of components of speech readiness of older preschool children with speech disorders. *SPECIAL EDUCATION*. Vol 1, No 42. P.137–189. <https://www.journals.vu.lt/special-education/article/view/25427>.
- 7. Manipuspika, Y. S.** (2019). Phonological Development of Children With Speech Delay. *RETORIKA: Jurnal Ilmu Bahasa*, 5(1), P.12–22. <https://doi.org/10.22225/jr.5.1.898.12-22>.
- 8. Wilson, P., McQuaige, F., Thompson, L., & McConachie, A.** (2013). Language Delay Is Not Predictable. Risk Factors, *Scientific World Journal*, P. 1–8.